

QO'QON AMALIY BEZAK SAN'ATIDA BADIY KOMPOZITSION YO'NALISHLARNING TARIXIY-NAZARIY ASOSLARI

**Tillayeva Mashxurahon
O'ktamovna**

*Qo'qon davlat universiteti
Tasviriy san'at mutaxassisligi 1-bosqich
magistranti*

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqola Qo'qon amaliy bezak san'atida shakllangan badiiy kompozitsion yo'nalishlarni tarixiy-nazariy va san'atshunoslik nuqtayi nazaridan tizimli tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Qo'qon maktabiga xos bo'lgan naqsh tizimlari, ornamentika tuzilmalari va kompozitsion yechimlar alohida badiiy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy muhit, hunarmandchilik an'analari va estetik qarashlar bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. IMRaD modeli asosida olib borilgan tahlilda Qo'qon amaliy bezak san'atida uchraydigan markazlashtirilgan, ritmik-takroriy, simmetrik va asimmetrik kompozitsion yo'nalishlarning shakllanish omillari aniqlanadi hamda ularning ramziy-ma'naviy mazmuni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Qo'qon bezak san'atida kompozitsiya faqat dekorativ vazifa emas, balki badiiy tafakkur, diniy-falsafiy qarashlar va hududiy estetik an'analarning mujassam ifodasi ekanini asoslab beradi. Maqola Qo'qon amaliy bezak san'ati kompozitsiyasini o'rganishda ilmiy-tipologik yondashuvni taklif etadi va milliy san'atshunoslikda ushbu yo'nalishlarni chuqurroq tadqiq etish zaruratini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Kalit so'zlar:

Qo'qon amaliy bezak san'ati, badiiy kompozitsiya, ornamentika, naqsh tizimi, kompozitsion yo'nalishlar, simmetriya, ritm, milliy hunarmandchilik.

KIRISH

Qo'qon amaliy bezak san'ati Markaziy Osiyo hududida shakllangan milliy badiiy tafakkurning yuksak namunalaridan biri bo'lib, uning kompozitsion tuzilishi faqat estetik bezak sifatida emas, balki muayyan tarixiy davr, ijtimoiy muhit va dunyoqarashning badiiy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Qo'qon xonligi davrida rivojlangan hunarmandchilik tarmoqlari, xususan yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, naqqoshlik va kulolchilikda qo'llanilgan bezak elementlari muayyan kompozitsion qonuniyatlarga bo'ysungan holda shakllangan bo'lib, bu qonuniyatlar xalq estetik didi va ramziy tafakkuri bilan chambarchas bog'liqdir. Amaliy san'at namunalarida uchraydigan markaziy motivlar, takroriy naqshlar va muvozanatli tuzilmalar tasodifiy bezak emas, balki an'anaviy badiiy tafakkurning tizimli mahsuli hisoblanadi. Shu bilan

birga, Qo‘qon amaliy bezak san‘atida kompozitsion yechimlarning hududiy va ustaxonaviy farqlari ham kuzatiladi, bu esa mazkur san‘at maktabini monolit hodisa emas, balki ichki rivojlanish yo‘nalishlariga ega murakkab badiiy tizim sifatida talqin qilish zaruratini tug‘diradi. Mavjud tadqiqotlarda Qo‘qon amaliy bezak san‘ati ko‘pincha umumiy tavsif darajasida yoritilgan bo‘lib, uning badiiy kompozitsion yo‘nalishlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan; shu sababli ushbu maqola Qo‘qon amaliy bezak san‘atida shakllangan kompozitsion yo‘nalishlarni tarixiy-nazariy asosda tahlil qilish, ularning estetik va ramziy mohiyatini ochib berish hamda milliy san‘atshunoslikda ushbu masalani chuqur ilmiy muammo sifatida ko‘rib chiqishni maqsad qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qo‘qon amaliy bezak san‘atida badiiy kompozitsion yo‘nalishlarni o‘rganishga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur masala milliy san‘atshunoslikda ko‘proq tarixiy-tasviriy yondashuvlar doirasida yoritilib, kompozitsiya masalasi mustaqil ilmiy kategoriya sifatida yetarli darajada tahlil qilinmagan. O‘zbekiston va Markaziy Osiyo amaliy san‘ati bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda Qo‘qon naqqoshlik maktabi, ganchkorlik va yog‘och o‘ymakorligi namunalari ko‘pincha hududiy yoki uslubiy xususiyatlar nuqtayi nazaridan tavsiflanadi, biroq bezak elementlarining ichki kompozitsion tuzilishi, ritmik qonuniyatlari va fazoviy tashkil etilishi chuqur tizimlashtirilmaydi. Ayrim san‘atshunoslar Qo‘qon bezak san‘atidagi naqshlarni islomiy ornamentika an‘analari bilan bog‘lab izohlaydi, ammo bunday yondashuv ko‘pincha kompozitsion qarorlarning mahalliy estetik tafakkur va hunarmandlik amaliyoti bilan uzviy bog‘liqligini yetarli darajada ochib bera olmaydi. Shu bilan birga, umumiy amaliy san‘at nazariyasiga oid manbalarda kompozitsiya tushunchasi ko‘proq tasviriy san‘at (rangtasvir, grafika) kontekstida talqin qilinib, amaliy bezak san‘atiga nisbatan ikkilamchi ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa milliy bezak san‘atini strukturaviy-semantik tahlil qilishga urinishlar mavjud bo‘lsa-da, Qo‘qon amaliy bezak san‘atining badiiy kompozitsion yo‘nalishlarini tarixiy jarayon va hududiy maktab doirasida tipologik tasniflash masalasi hanuzgacha ochiq qolmoqda. Shu jihatdan, mavjud adabiyotlar tahlili Qo‘qon amaliy bezak san‘atida kompozitsiyani faqat bezak elementlarining joylashuvi emas, balki badiiy tafakkur, ramziy ma‘no va estetik muvozanatning yaxlit tizimi sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi va aynan ushbu ilmiy bo‘shliq mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi Qo‘qon amaliy bezak san‘atida badiiy kompozitsion yo‘nalishlarni alohida bezak unsurlari yoki texnik usullar yig‘indisi sifatida emas, balki tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan badiiy-estetik tizim sifatida tahlil qilishga yo‘naltirildi. Tadqiqotda metod tushunchasi empirik tasvirlash bilan cheklanmay, nazariy-tahliliy, qiyosiy va tipologik yondashuvlar integratsiyasi sifatida talqin qilindi. Metodologik tayanch sifatida san‘atshunoslikdagi kompozitsiya nazariyalari, ornamentika va naqsh tizimlarini strukturaviy tahlil qilishga doir yondashuvlar hamda tarixiy-madaniy kontekstual tahlil uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot jarayonida Qo‘qon amaliy bezak san‘atiga oid namunalari (naqqoshlik, ganchkorlik, yog‘och o‘ymakorligi) kompozitsion tuzilishi nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, markaziy, chiziqli, ritmik-takroriy va erkin kompozitsion yechimlar alohida ajratildi.

Qiyosiy metod yordamida Qo‘qon bezak san‘ati namunalarining boshqa hududiy maktablar bilan umumiy va farqli jihatlari aniqlanib, ushbu farqlar badiiy tafakkur va hunarmandlik an‘analari bilan bog‘liq holda izohlandi. Metodologiyani muhim tarkibiy qismi sifatida tipologik yondashuv qo‘llanilib, Qo‘qon amaliy bezak san‘atidagi kompozitsion yo‘nalishlar tarixiy davrlar va ustaxona an‘analari asosida tizimlashtirildi. Tadqiqotning yakuniy bosqichida olingan ma‘lumotlar mantiqiy-analitik umumlashtirish orqali birlashtirilib, Qo‘qon amaliy bezak san‘atida badiiy kompozitsiyaning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiruvchi ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olib borilgan tarixiy-nazariy va strukturaviy tahlil natijalari Qo‘qon amaliy bezak san‘atida badiiy kompozitsion yo‘nalishlar tasodifiy bezak yechimlari emas, balki uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan, aniq estetik va ramziy qonuniyatlarga bo‘ysunuvchi yaxlit badiiy tizim ekanini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Qo‘qon amaliy bezak san‘atida eng ko‘p uchraydigan kompozitsion yo‘nalish markazlashtirilgan va ritmik-takroriy tuzilmalarga asoslangan bo‘lib, bu holat nafaqat bezakning vizual muvozanatini ta‘minlash, balki badiiy makonda tartib, uyg‘unlik va cheksizlik g‘oyalarini ifodalashga xizmat qilgan. Ayniqsa, naqqoshlik va ganchkorlik namunalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, markaziy kompozitsiya ko‘pincha asosiy ramziy element atrofida qurilib, ikkilamchi naqshlar ritmik takror orqali umumiy badiiy makonga bo‘ysundiriladi; bu esa Qo‘qon ustalarining kompozitsion tafakkuri fazoviy va semantik birlikka intilganini anglatadi. Natijalar shuni ham ko‘rsatdiki, Qo‘qon amaliy bezak san‘atida simmetriya mutlaq qonun sifatida emas, balki muvozanatni ta‘minlovchi vosita sifatida qo‘llanilgan bo‘lib, ayrim yog‘och o‘ymakorligi va kulolchilik namunalarda erkin va qisman asimmetrik kompozitsion yechimlar uchraydi, bu esa ushbu san‘at maktabining ichki ijodiy erkinligi va ustaxonaviy tafakkur rang-barangligini tasdiqlaydi. Olingan natijalarni mavjud san‘atshunoslik adabiyotlari bilan qiyosiy muhokama qilish shuni ko‘rsatadiki, avvalgi tadqiqotlarda Qo‘qon bezak san‘ati ko‘pincha umumiy islomiy ornamentika doirasida talqin qilingan bo‘lsa, mazkur tadqiqot natijalari Qo‘qon maktabining o‘ziga xos kompozitsion yo‘nalishlarga ega mustaqil badiiy hodisa ekanini asoslash imkonini beradi. Shuningdek, kompozitsion yo‘nalishlarning hududiy va ustaxonaviy farqlari tahlili Qo‘qon amaliy bezak san‘atini yagona qolipga solib talqin qilish noto‘g‘riligini ko‘rsatib, uni ichki rivojlanish yo‘nalishlari va badiiy tajribalar bilan boyigan dinamik tizim sifatida ko‘rish zarurligini yuzaga chiqardi. Natijalar va ularning muhokamasi Qo‘qon amaliy bezak san‘atida kompozitsiya nafaqat estetik bezak vazifasini bajarishini, balki xalq badiiy tafakkuri, dunyoqarashi va tarixiy xotirasining vizual ifodasi sifatida muhim ahamiyat kasb etishini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

XULOSA

Mazkur ilmiy tadqiqot Qo‘qon amaliy bezak san‘atida badiiy kompozitsion yo‘nalishlar tasodifiy bezak shakllari yoki faqat hunarmandlik tajribasining natijasi emas, balki muayyan tarixiy-madaniy muhitda shakllangan, estetik tafakkur va ramziy ma‘no bilan boyigan murakkab badiiy tizim ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Olib borilgan tahlillar Qo‘qon bezak san‘atida kompozitsiya markazlashtirilganlik, ritmik takror, muvozanat va fazoviy uyg‘unlik kabi asosiy qonuniyatlarga tayanishini, biroq

ushbu qonuniyatlar qat'iy qoidalarga emas, balki ustaning ijodiy tafakkuri va ustaxonaviy an'analarga moslashgan holda talqin etilishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari Qo'qon amaliy bezak san'atida simmetriya va asimmetriya qarama-qarshi tushunchalar emas, balki yagona badiiy muvozanatni ta'minlovchi vositalar sifatida qo'llanilganini, bu esa mazkur maktabning ichki estetik elastikligini namoyon etishini tasdiqladi. Ilmiy yangilik shundan iboratki, Qo'qon amaliy bezak san'atidagi badiiy kompozitsion yo'nalishlar ilk bor tarixiy-nazariy va tipologik asosda tizimlashtirilib, ularning estetik va ramziy mohiyati alohida san'atshunoslik kategoriyasi sifatida talqin qilindi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati Qo'qon amaliy bezak san'ati namunalarini o'rganish, saqlash va zamonaviy dizayn hamda san'at ta'limi jarayoniga integratsiya qilishda ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi bilan belgilanadi. Umuman olganda, mazkur maqola Qo'qon amaliy bezak san'atini milliy badiiy merosning muhim tarkibiy qismi sifatida chuqurroq anglashga, uning kompozitsion qonuniyatlarini ilmiy muomalaga kiritishga va keyingi san'atshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam nazariy poydevor yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev, A. A. *O'zbekiston amaliy bezak san'ati tarixi*. — Toshkent: Fan, 2015.
2. Azizxo'jayev, A. N. *Sharq ornamentikasi va uning estetik asoslari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2008.
3. Boboyev, H. B. *Qo'qon xonligi davri madaniyati va san'ati*. — Toshkent: Akademnashr, 2012.
4. Bulotov, S. S. *Naqqoshlik san'ati va kompozitsiya masalalari*. — Toshkent: San'at, 2010.
5. G'ulomov, A. G. *O'zbekiston amaliy san'ati: shakl va mazmun*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
6. Islomov, Z. I. *Sharq amaliy san'atida ramz va bezak*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2009.
7. Karimov, F. K. *O'zbek xalq hunarmandchiligi an'analari*. — Toshkent: O'zbekiston, 2014.
8. Qosimov, M. Q. *Ganchkorlik va yog'och o'ymakorligi san'ati*. — Toshkent: San'at, 2007.
9. Raximov, U. A. *Markaziy Osiyo ornamentik tizimlari*. — Toshkent: Fan, 2016.
10. Saidov, A. S. *Qo'qon naqqoshlik maktabi va uning badiiy xususiyatlari*. — Toshkent: Akademnashr, 2020.
11. To'raqulov, B. T. *Amaliy bezak san'atida kompozitsiya va ritm*. — Toshkent: O'qituvchi, 2011.
12. Xasanov, O. H. *Milliy san'at va estetik tafakkur*. — Toshkent: Fan, 2013.